

UOT 376.167.1

Maniya Sanif qızı Həsənova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi

<https://orcid.org/0009-0008-3270-0526>

E-mail: maniyahasanova@gmail.com

[https://doi.org/10.69682/arti.2025.92\(3\).159-163](https://doi.org/10.69682/arti.2025.92(3).159-163)

BİLİNGUALİZMİN İNSAN BEYNİNƏ GÖSTƏRDİYİ MÜSBƏT VƏ MƏNFI TƏSİRLƏR

Maniya Sanif Hasanova

teacher of Azerbaijan State Pedagogical University

POSITIVE AND NEGATIVE EFFECTS OF BILINGUALISM ON THE HUMAN BRAIN

Мания Саниф гызы Гасанова

преподаватель Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ПОЛОЖИТЕЛЬНОЕ И ОТРИЦАТЕЛЬНОЕ ВЛИЯНИЕ БИЛИНГВИЗМА НА МОЗГ ЧЕЛОВЕКА

Xülasə. Bu məqalədə siz ikidillik (bilingualizm), onun mahiyyəti və növləri ilə tanış olacaqsınız. Həmçinin məqalədə iki dil bilmənin insan beyninə, idrak proseslərinin inkişaf mexanizminə və şəxsin həyatına göstərdiyi mənfi və müsbət təsirləri haqqında geniş məlumat əks olunmuşdur.

Açar sözlər: uilingualizm, ikidillilik, dil mənimsəmə yaşı, dil bilik səviyyəsi, dil vəziyyəti və öyrənmə mühiti, ali psixi funksiyalar

Abstract. In this article, you will get acquainted with bilingualism, its essence and types. The article also contains extensive information about the negative and positive aspects of knowing two languages for the human brain, the mechanism of development of cognitive processes and the life of a person.

Keywords: bilingualism, bilingualism, age of language acquisition, level of language knowledge, language status and learning environment, higher mental functions

Аннотация. В данной статье мы ознакомимся с билингвизмом (двуязычие), с его сущностью и типами. Статья также содержит обширную информацию об отрицательных и положительных сторонах знания двух языков на мозг человека, на его жизнь и механизмы развития познавательных процессов.

Ключевые слова: двуязычие, билингвизм, возраст овладения языком, уровень владения языком, языковой статус и среда обучения, высшие психические функции

“Dil öyrənmək, dünyaya baxmaq üçün əlavə bir pəncərəyə sahib olmaq deməkdir.”

Dil müəyyən bir cəmiyyətinin mədəniyyətinin ən mühüm təzahür forması kimi onun daxilində daim mövcud olan tarixi simvol sistemlərini təmsil edir. Hər bir dil özlüyündə dünya haqqında bilik və onu anlamaq üçün əvəzolunmaz bir vasitədir. Qeyd edə bilərik ki, yeni bir dil yeni bir insan və mədəniyyət deməkdir. Müxtəlif dilləri bilmək, insanın müxtəlif mədəniyyətlər haqqında olan bilik və anlayışını artırır. İki və daha artıq dil bilmək, insanın bu mədəniyyətləri daha

dərindən anlamasına və fərqli düşüncə tərzlərinə açıqlıq qazanmasına imkan yaradır. Bu, həm də beynəlxalq mühitdə daha asan uyğunlaşmaq və daha geniş sosial əlaqələr qurmaq üçün olduqca əhəmiyyətli hesab olunur.

İnsanların iki dildə eyni dərəcədə yaxşı danışmaq qabiliyyətinə “bilingualizm” yəni “ikidillilik” deyilir. Öz növbəsində, ikidən çox dildə danışanlar çoxdillilik, altıdan çox danışanlar isə poliglottlardır. Dil insanların milli, sosial və mədəni xüsusiyyətlərini tam əks etdirdiyi üçün ikidillilər eyni zamanda iki müxtəlif insan qrupuna aiddir.

İkidilliliyin tərfi ilə bağlı müzakirələr keçmişdən bu günə qədər davam etmişdir. Baker və Jones üçün ikidilliliyin aydın şəkildə müəyyən edilə bilməməsinin bəzi səbəbləri var. Bunlar aşağıdakı kimi izah olunur:

1. Dil biliyi və dildən istifadə bir-birindən fərqlidir. Başqa sözlə, fərd iki fərqli dildə danışa bilsə də, onlardan birinə üstünlük verə bilər.

2. Dil biliyi dörd əsas bacarığın istifadəsindən asılı olaraq dəyişə bilər. Fərd gündəlik həyatda bir dildən daha çox istifadə etmək imkanına malik olduğu üçün həmin dildə daha səlis danışa bilər.

3. Hər iki dildə bərabər səviyyədə bilmə ehtimalı çox aşağıdır. Bir dil fərddə həmişə digər dildən daha çox üstünlük təşkil edir.

4. İkidilli şəxslər hər iki dildən bacarıqla istifadə edə bilərlər. Bununla belə, onların linqvistik sənəti birdilli fərdlərlə eyni səviyyədə ola bilər.

İkidillilik müəyyən meyarlara görə müxtəlif üsullarla təsnif edilir. Dil biliklərinin səviyyəsi, dili mənimsəmə yaşı, öyrənmə mühiti və ana dilində savadlı olmaq ikidilliliyin meyarlarından biridir. Eyni zamanda, dillərin bir-birinə təsir etdiyi və fərdlərin mədəni mənsubiyyətləri olduğu vəziyyətlər vardır.

1. Dil bilik səviyyəsi

İkidillilik fərdin dil biliyi səviyyəsindən asılı olaraq üç kateqoriyaya bölünür.

– Balanslaşdırılmış ikidillilik:

Balanslaşdırılmış ikidillilik hər iki dildə bərabər səviyyədə biliyə malik olma vəziyyətidir. Bu meyar əsasən şəxsin bilik və inkişaf səviyyəsinin yüksək olması ilə əlaqədardır.

– Dominant ikidillilik:

Dominant ikidillilik insanın iki dildən birində əsas linqvistik bacarıqlardan daha səmərəli istifadə etməyə üstünlük verməsidir. Bu zaman ikinci dilə sadəcə zəruri hallarda üstünlük verilməsi səbəbindən ikinci dil getdikcə passivləşir.

– Məhdud ikidillilikdir:

Məhdud ikidillilik, insanın hər iki dildə inkişaf səviyyəsinin aşağı olmasıdır. Qeyd etmək olar ki, bu meyar şəxsin bilik və inkişaf səviyyəsinin bir o qədər də yüksək olmaması ilə əlaqədardır.

2. Dili mənimsəmə yaşı

Dilin mənimsənilməsi yaşına görə ikidillilik ikiye bölünür.

– Erkən ikidillilik və gec ikidillilik:

Əgər şəxs uşaqlıq dövründə ikinci dil öyrənsə, o, erkən ikidillidir.

Yetkinlik dövründə bunu əldə edərsə, o, gec ikidillidir (Hoffmann, 1991).

– Sinxron və ardıcıl ikidillilik:

Sinxron ikidillilikdə uşaq eyni vaxtda hər iki dilə məruz qalır (Patterson, 2002). Sonrakı mənimsəmə vəziyyəti ardıcıl ikidillilik adlanır.

3. Dil vəziyyəti və öyrənmə mühiti

İkidillilik dil statusuna və öyrənmə mühitinə görə ikiye bölünür.

– Elit ikidillilik:

Elit ikidillilər ikidilli olmağa qərar vermiş və valideynləri tərəfindən bu istiqamətdə istiqamətlənmiş fərdlərdir. Başqa sözlə, dil sonradan və təhsil yolu ilə öyrəniləndə ortaya çıxır. Elit ikidillilikdə dil öyrənmək prestij səbəbidir.

– İctimai ikidillilik:

İctimai ikidilliliyi məruz qalma yolu ilə dilin şüursuz öyrənilməsidir. Yaşayış şəraiti ikidilliləri ikidilli olmağa məcbur edir. [2]

Çoxsaylı elmi araşdırmalar təsdiqləyir ki, iki dil biliyi idrak funksiyalarına müsbət təsir göstərir. Yəni ikidilli insanların birdillilərə nisbətən bir sıra üstünlükləri vardır. Daim dil bacarıqlarının tətbiqi neyron əlaqələrini gücləndirir və yeni neyron şəbəkələrinin inkişafına kömək edir. Nəticədə beyin daha çevik, adaptiv və səmərəli olur. İkidilliliyin insan beyinində göstərdiyi müsbət cəhətlər aşağıdakı kimi xarakterizə edilə bilər:

1. Diqqətin və konsentrasiyanın inkişafı

İkinci bir dil öyrənməyə müsbət təsir edən digər amil diqqət və konsentrasiya qabiliyyətimizdir. İkidilli insanlar daim iki dil arasında keçid etməli olduqları üçün beyinləri lazımsız informasiyanı süzməyi və diqqəti əsas məsələyə yönəltməyi daha yaxşı bacarır. Bir sıra araşdırmaların təsdiq etdiyi kimi, ikidilli insanlar yalnız bir dildə danışanlara nisbətən lazımsız məlumatları daha çox süzgəcdən keçirə bilərlər. İnformasiya axınından ən vacib məlumatları seçmək və xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyənlərə məhəl qoymamaq qabiliyyəti diqqətin və konsentrasiyanın müəyyən bir məqsədə inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə kömək edən amildir.

2. Yaddaşın və onun həcmnin inkişafı

Yaddaş saxlama dil öyrənmənin əsas komponentidir. Uşaqlar yeni sözləri, ifadələri, qrammatik qaydaları və tələffüzləri əzbərləyirlər. Bu daimi əzbərləmə prosesi onların yaddaşını inki-

şaf etdirir, onu daha güclü və etibarlı edir. Bu cür təlim yalnız qısamüddətli yaddaşı deyil, həm də uzunmüddətli yaddaşı yaxşılaşdırır. Yaddaşın daimi istifadəsi onun elastikliyinə qorumağa və yaxın gələcəkdə yaşa bağlı deqradasiyanın qarşısını almağa kömək edir. Müxtəlif dilləri başa düşmək və istifadə etmək, həmçinin ümumi intellektual inkişafa töhfə verən beyin fəaliyyətini aktivləşdirir.

3. Təfəkkürün inkişafı

İkinci dili öyrənməklə inkişaf etdirilən təfəkkür digər müxtəlif fənlərdə öz bəhrəsini verir. Məsələn, riyaziyyat və məntiqi təfəkkür tez-tez mücərrəd düşünmə qabiliyyətini və ikidilli təcrübə ilə bilavasitə dəstəklənən bacarıqları tələb edir. Uşaqlar yeni bir dil öyrənəndə qaydaları müəyyən etməyi və tətbiq etməyi öyrənirlər ki, bu da onların məntiqi və əyani-əmali təfəkkürünü inkişaf etdirir. Bu bacarıqlar mürəkkəb anlayışların başa düşülməsini və məlumatların təhlili və sintezi əsasında həll yollarının tapılmasını tələb edən riyazi məsələlərin həlli zamanı xüsusilə faydalı olur. [3]

4. Yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi

Yeni bir dil öyrənmək sadəcə sözləri və qrammatik strukturları yadda saxlamaqdan prosesi deyildir. Bu, mahiyyətə stimullaşdırıcı və yaradıcı olan yeni ideyalara, mədəniyyətlərə və ifadə üsullarına səyahətdir. Yaradıcılığın inkişafının əsas aspektlərindən biri dil məhdudiyyətlərinə uyğunlaşmaq və düşüncələrinizi çatdırmaq üçün yaradıcı yollar tapmaq ehtiyacıdır.

Uşaqlar yeni bir dil öyrənəndə tez-tez sözlərinin fikirlərini tam və dəqiq ifadə etmək üçün hələ kifayət etmədiyi vəziyyətlərlə qarşılaşırlar. Belə hallarda onlar ixtiraçı olmağa və alternativ ünsiyyət yollarını tapmağa məcbur olurlar. Bu, bənzətmə, təsvir və ya hətta şifahi olmayan jestlərdən istifadə ola bilər. Belə bir mühitdə uşaqlar tək bir ifadə formasına bağlanmadan çevik və yaradıcı düşünməyi öyrənirlər. Onlar anlamağa başlayırlar ki, mesajlarını çatdırmağın bir çox yolu var və bu dərk etmə yaradıcı düşünmə qabiliyyətinə səbəb olur.

5. Beynin qocalma prosesini ləngidir

İki dil bilmək beyin qocalma prosesinə müsbət təsir göstərir. Edinburq Universiteti tərəfindən aparılan bir araşdırmada, ikidilli insanların beynlərinin daha yavaş qocaldığını, buna görə də daha uzun, daha aktiv yaşadıqları qeyd

olunur. Bilingual insanlar beynin yaşlanmasını gecikdirə və nevroloji xəstəliklərə qarşı daha davamlı ola bilərlər. Alzheimer və demans gecikdirir. Elmi tədqiqatlar göstərib ki, iki və ya daha çox dil bilən insanlarda Alzheimer xəstəliyinin simptomları orta hesabla 4-5 il gec ortaya çıxır. Beyin daim iki dil arasında keçid etdiyi üçün daha çox məşq edir. Aparılan araşdırmaların nəticəsində sübut olunmuşdur ki, iki dil bilən insanlar insultdan daha sürətli sağalırlar.

6. Analitik və məntiqi düşünmə qabiliyyətinin inkişafı

İkidilliliyin məntiqi və analitik düşüncəyə təsiri beynin dil, diqqət və qərarvermə proseslərini necə idarə etməsi ilə bağlıdır. Araşdırmalar göstərir ki, ikidilli insanlar müxtəlif dillər arasında keçid edərkən beynlərinin icraedici funksiyalarını daha çox işlədirlər. Bu, onların məntiqi və analitik düşünmə bacarıqlarını gücləndirir. Bilingual insanlar dillərin fərqli qrammatik və leksik strukturlarını müqayisə edərək daha dərin qavrama bacarığı inkişaf etdirirlər. Bu, onların səbəb-nəticə əlaqələrini daha dəqiq analiz etmələrinə kömək edir. İkidillilər daim dillər arasında keçid etməyə məcbur olduqları üçün onların diqqət idarəetməsi daha yaxşı inkişaf edir. Bu da onlara eyni anda bir neçə amili nəzərə almağı və daha sürətli təhlil aparmağı asanlaşdırır. [1]

Bütün bunlardan əlavə iki dil bilmənin bir çox sosial, psixoloji və həyatı faydaları olduğu sübut edilmişdir. Bunlara biz qeyd edə bilərik:

1. Sosial imkanların genişliyi
2. Özünüifadənin inkişaf etdirir
3. İkidilli insanların əmək bazarında rəqəbat qabiliyyəti artır
4. Multitasking (eyni anda bir neçə tapşırığı həll etmək)
5. Empatiya hissinin artırır
6. Müxtəlif mədəniyyətlərlə tanış olmaq
7. Şəxsi inkişaf

Bəs iki dil bilmənin mənfi cəhətləri varmı? İki dil bilmək bizə necə mənfi təsir göstərir? İkidilliliyin insan beyninə göstərdiyi mənfi cəhətlər aşağıdakı kimi xarakterizə edə bilərik:

1. Nitqin gec formalaşması
- İkidilli uşaqlar daha gec danışmağa başlayırlar. Bu, uşağın eyni vaxtda iki dildə lazımi lüğət toplamalı olması ilə izah olunur və bunun üçün vaxt lazımdır. İkidilli uşaqların valideynləri övladı ilə daha çox vaxt keçirməli və onunla iki dildə danışmalıdırlar.

2. Müxtəlif nitq pozulmalarının olması

Daima iki dil arasında keçid etmək, nitqdə gecikmələrə və ya tələsməyə, həyəcanlamağa, düzgün sözü tapa bilməməyə, özünü ifadədə çətinliyə səbəb olur. Bu da öz növbəsində bir sıra nitq pozulmalarının yaranmasına gətirib çıxarır:

- Dislaliya – hər bir dilin özünəməxsus fonemlər sistemi, qrammatikası və aksenti olduğu üçün danışmaq zamanı sözlərin və səslərin tələffüzündə təhrif olunmalar müşahidə olunur.

- Kəkeləmə – ikidilli insanlar danışarkən bir dildən digərinə keçid etməkdə təbii olaraq daha çox rast gəlinir. Bu keçidlər bəzən nitqdə kəkeləməyə səbəb ola bilər, çünki beyin hər iki dili paralel işlətməyə çalışır və bir dilin strukturu digərinə təsir edir. Keçid edən zaman bəzən “düşüncə fasilləri” yaranır ki, bu da kəkeləmə ilə nəticələnə bilər.

- Bradilaliya – ikidilli insanlarda müəyyən bir sözü tapmaqda çətinliklər yaranma bilər. Hər iki dilin paralel olaraq işlənməsi nəticəsində, bəzən bir dilin sözləri digərindən daha sürətli tapıla bilər, amma digər dilin sözlərini tapmaq üçün beyin əlavə vaxt sərf etməli olur. Bu çətinliklər, nitqin axıcılığını və sürətini azalda bilər.

3. Dillərin qarışdırılması

Bu problem adətən uşaq yaşlarda, xüsusilə 3-4 yaşlarında nitqin formalaşdığı dövrdə müşahidə olunur.

4. Dil bacarıqlarının qeyri-bərabər inkişaf etməsi

Problem ondan ibarətdir ki, uşaq yazı və oxumaq üçün öz ana dilindən istifadə edə, danışmaq kimi isə başqa dildən istifadə edə bilər. [5]

Sadələn bütün bu mənfi cəhətləri o qədər də ciddi hesab etmək olmaz. Bir neçə tövsiyəyə əməl etməklə, onları aradan qaldırmaq mümkündür.

- Birincisi, kiçik səhvləri düzəltmək ehtiyacını aradan qaldırmaq və uşağın fikrini özünə bitirməsinə icazə vermək.

- İkincisi, uşaqların dil mədəniyyəti haqqında biliklərini genişləndirmək, onları ölkənin tarixi və adət-ənənələri ilə tanış etmək.

- Üçüncüsü, uyğun tədris üsullarını seçmək.

Problemə aktuallığı. Müasir dövrdə globallaşma və multikulturalizm şəraitində bir neçə dili bilmək – yəni bilinqualizm – getdikcə daha

çox əhəmiyyət kəsb edir. Təhsil sistemləri, iş bazarları və beynəlxalq əlaqələr insanların bir neçə dildə sərbəst ünsiyyət qurmasını tələb edir. Bu səbəbdən bilinqualizmin insanın zehni və psixoloji inkişafına təsiri məsələsi aktuallaşır. Xüsusilə, bilinqualizmin insan beynində yaddaş, diqqət, qərarvermə və dil emalı kimi funksiyalara necə təsir etdiyi həm elmi, həm də praktik baxımdan ciddi maraq doğurur. Eyni zamanda, bir neçə dili eyni anda öyrənməyin və istifadə etməyin potensial mənfi tərəfləri – məsələn, kod qarışması, gecikmiş dil inkişafı və ya zehni yüklənmə – araşdırma obyektinə çevrilmişdir. Bütün bunlar göstərir ki, bilinqualizmin insan beyninə olan təsirlərinin öyrənilməsi hazırkı dövrdə mühüm elmi və sosial əhəmiyyət daşıyır.

Problemə yeniliyi. Bilinqualizmin insan beyninə təsiri uzun illərdir araşdırılsa da, bu sahədə aparılan tədqiqatlar son dövrlərdə daha dərinləşmiş və neyrobiologiya, psixolinqvistika, funksional MRT texnologiyaları kimi sahələrin imkanlarından istifadə edilməklə daha dəqiq nəticələr əldə edilməyə başlanmışdır. Yeni elmi yanaşmalar göstərir ki, bilinqualizmin beynində neyroplastiklik, icraedici funksiyalar və kognitiv ehtiyatlara təsiri daha əvvəl düşündüyümüzədən daha mürəkkəb və fərdi xarakter daşıyır.

Bu problemin yeniliyi həm də onunla izah olunur ki, müasir dövrdə bilinqualizm yalnız dil bilmək bacarığı kimi deyil, həm də insan beyninin struktur və funksional dəyişikliklərinə səbəb olan bir faktor kimi qiymətləndirilir. Müxtəlif yaş qruplarında bilinqualizmin təsirlərinin fərqli şəkildə özünü göstərməsi, erkən yaşda bilinqual mühitə düşənlərlə sonradan ikinci dili öyrənənlərin beyin reaksiyalarının fərqliliyi tədqiqatları daha da aktuallaşdırır.

Problemə praktiki əhəmiyyəti. Bilinqualizmin insan beyninə təsirinin öyrənilməsi yalnız elmi cəhətdən deyil, həm də praktik baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır. Müasir dövrdə çoxdilli mühitdə yaşayan uşaqların və gənclərin psixoloji və zehni inkişafını düzgün istiqamətləndirmək üçün bilinqualizmin yaratdığı dəyişikliklərin dərinlən anlaşılması vacibdir.

Tədqiqat nəticələrinin təhsil sahəsində tətbiqi müəllimlərə və valideynlərə bilinqual uşaqlarla işləməkdə daha effektiv metodların seçilməsində kömək edə bilər. Məsələn, iki dilli tədris proqramlarının tətbiqi, dil balansının qorunması, kod qarışmasının qarşısının alınması və ya hər iki dilin inkişafına dəstək verən strategiyalar bu araşdırmaların nəticələri əsasında müəyyən edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Vereşçaqin, E.M. (1973) “İkidilliliyin psixoloji və metodoloji xüsusiyyətləri” -Moskva, -s. 67-91
2. Baker, C "İkinci dilin mənimsənilməsi və öyrənilməsi". İkidilli təhsilin və ikidilliliyin əsasları.- London, 2001. -s.109-134.
3. Baker, C. “İkidilliliyin inkişafı”. İkidilli təhsilin və ikidilliliyin əsasları. -London, -s. 85-109.
4. Baker, C. “İkidillilik və idrak”. İkidilli təhsilin və ikidilliliyin əsasları. -London, 2001-s. 134-162.
5. İmedadze, N.V. “İkinci dildə mənimsənilmə və biliyin eksperimental psixoloji tədqiqi” -Tbilisi, -1979 s. 28-44

Redaksiyaya daxil olub: 05.05.2025